

TM	G. XXXVI	Br 1	Str. 27-46	Niš	januar - mart	2012.
----	----------	------	------------	-----	---------------	-------

UDK 323.1 (497.11+439)

Originalni naučni rad

Primito: 18. 01. 2010.

Bojan Todosijević

Institut društvenih nauka

Beograd

DIMENZIJE NACIONALIZMA: STRUKTURA NACIONALISTIČKIH STAVOVA U MAĐARSKOJ I SRBIJI *

Apstrakt

Nacionalizam se često opisuje kao homogena, jednodimenzionalna, i u vremenu stabilna ideologija, specifična za određene grupe (nacije). Takvo viđenje je izraženo u poznatom razlikovanju između „Istočnog” i „Zapadnog” nacionalizma. Ovaj rad kritički istražuje do koje su granice takve generalizacije teorijski i empirijski opravdane. Empirijski deo rada prikazuje uporednu analizu broja, sadržaja i međusobnog odnosa dimenzija nacionalističkih stavova na uzorcima ispitanika iz Mađarske (Segedin) i Srbije (Subotica). Rezultati pokazuju da su nacionalistički stavovi višedimenzionalni, kao i da broj i značenje tih dimenzija varira u ove dve države. Na uzorku iz Subotice, dimenzije romantičnog i etnocentričnog nacionalizma teže konvergenciji ka jednoj nacionalno-etnocentričkoj dimenziji. Nacionalni stavovi u Mađarskoj se mogu opisati kroz tri dimenzije: nacionalna diskriminacija, romantični nacionalizam, i nacionalna zatvorenost. U radu se takođe razmatraju implikacije dobijenih rezultata za teorije nacionalizma.

Ključne reči: nacionalizam, stavovi, ideologija, Srbija, Mađarska

Kad neko opisuje određenu grupu, recimo naciju, kao da je nedemokratska, autoritarna, kolektivistička, zavidljiva, puna mržnje prema drugima, te sklona konfliktima sa drugim nacijama, koje su pak opisane kao demokratske, egalitarne, građanske i individualističke, obično je opravdano da zaključimo da su u pitanju predrasude i etnocentrizam. Ako pročitamo da je određeni *nacionalizam*

bojan.todosijevic@gmail.com

* Zahvalnost dugujem Snežani Ljubinković i Zlatku Darabošu za njihovu pomoć tokom rada na ovom tekstu

nedemokratski, autoritaran, kolektivistički, zasnovan na zavisti i mržnji prema drugima, dok je neki drugi opisan kao demokratski, egalitaran, građanski, individualistički, možemo zaključiti da se radi o nekoj teoriji nacionalizma. Česta je praksa u ovoj oblasti da se nacionalizmi opisuju na stereotipan način, kao homogene ideologije, koje trajno karakterišu određene grupe, tipično nacije.

U ovom radu se ispituje do koje granice su takve generalizacije opravdane. Istraživanje prikazano u ovom radu je bazirano na teorijskim razmatranjima i na analizi empirijskih podataka. Rezultati pokazuju da su takva uopštavanja često manje nalik naučnom istraživanju nego stereotipima.

ISTOČNI NASPRAM ZAPADNOG NACIONALIZMA

Brojni autori su pokušali da uvedu neki red u složenu realnost nacionalističkih ideologija i prakse, predstavljajući klasifikacije nacionalizama prema raznim kriterijumima (Kohn 1945; Greenfeld 1992; Hall 1995; Sugar 1969; Smith 1991). Postoje brojne razlike među takvim klasifikacijama. Dok pojedini autori predlažu teorijski razrađene složene klasifikacije (Sugar 1969; Hall 1995), drugi često nameću gotovo manihejsku podelu na dve grupe obično označene kao „građanski” nasuprot „etničkog” ili „Istočni” naspram „Zapadnog” nacionalizma.

Kritika takvih dihotomnih tipologija je neophodna iz više razloga. Prvi je njihova sumnjiva upotrebljivost kao analitičkih alata usled neadekvatnog prikazivanja realnosti. Zatim, upotreba takvih dihotomija vodi reifikaciji koncepta nacionalizma, a istovremeno i vrednosnoj kvalifikaciji i diskvalifikaciji grupa koje se na taj način opisuju.

Podela nacionalizma po modelu „Istočni naspram Zapadnog” je u novijoj literaturi kritikovana sa više aspekata. Brubejker (Brubaker 1997) je, na primer, dao iscrpnu kritiku konceptualne zbrke koja je, sa jedne strane, dovela do navedene podele, a sa druge, proizvedena njome. U ovom radu naglasak je, međutim, na podudarnosti empirijske stvarnosti i koncepta koji se koriste da tu stvarnost prikažu i analiziraju. Ovom problemu se može pristupiti na više načina. Jedan je da se ispita da li se konsekvence nacionalne identifikacije razlikuju između dva regiona Evrope. Ceobanu i Escandell (2008) su, na primer, nasuprot dihotomiji našli više sličnosti nego razlika između Istoka i Zapada. Drugi pristup je da se ukaže na heterogenost unutar dva regiona. Istražujući u tom pravcu, Shulman (2002) je utvrdio znatan nivo heterogenosti kako u Istočnoj tako i Centralnoj i Zapadnoj Evropi, i zaključio da „tradicionalni građanski-Zapadni/etnički-Istočni argument predstavlja ogromnu simplifikaciju koncepta nacionalnosti” u Evropi (Shulman 2002, 582-3). Hjerm (Hjerm 2003) je pristupio istom problemu tako što je analizirao da li se Istok i Zapad razlikuju u stepenu u kojem se građani identifikuju sa svojim državama na etnički ili građanski način, kao i da li se korelati nacionalne

identifikacije razlikuju. Njegovi nalazi takođe ne podržavaju klasičnu poddelu. Jones i Smith (2001a, 2001b) su ispitivali međunacionalne razlike u strukturi nacionalne vezanosti na uzorku od 23 evropske zemlje. Utvrđene razlike u stepenu različitih načina nacionalne identifikacije ne slede klasičnu Istok-Zapad poddelu. Naime, pokazalo se da askriptiva/objektivistička identifikacija (koja odgovara klasičnoj definiciji Istočnog/etničkog identiteta) dominira u celoj Evropi (2001b). Znatno broj autora takođe ukazuje na višedimenzionalnost nacionalnih stavova (Ceobanu and Escandell 2008; Jones and Smith 2001b; Hjerm 2003), što takođe protivreči pojednostavljenoj podeli na dva posebna, interno homogena tipa nacionalizma.

U ovom radu, pažnja je usmerena na pretpostavljenu homogenost i jednodimenzionalnost nacionalističkih ideologija¹, sa jedne strane, i na pretpostavljenu vremensku stabilnost nacionalne ideologije. Primeri dihotomne kategorizacije nacionalizma su uzeti iz teorija Kona, Grinfeldove i Gelnera. Ovi autori ne predstavljaju potpunu listu, nego pre najistaknutije istorijske i savremene primere.

Hans Kon (Kohn 1945) je jedan od prvih teoretičara koji je istakao potrebu da se pravi razlika između „Zapadnog” i „Istočnog” nacionalizma. Zapadni nacionalizam, kakav se javlja u Engleskoj, Francuskoj, SAD-u, je prema Kohnovom opisu, zasnovan na pojmu ličnih sloboda, racionalnog kosmopolitanizma, bez mnogo sentimentalne vezanosti za prošlost. Na drugoj strani, Istočni nacionalizam se javio u „stanju zaostalog političkog i socijalnog razvoja”, i razvio u organskoj, mističnoj, autoritarnoj formi. Cilj Istočnog nacionalizma nije bio da transformiše postojeće države u *narodne* države, nego da promeni političke granice tako da se podudaraju sa etnografskim granicama (Kohn 1945).² Različiti socijalni i intelektualni uticaji su oblikovali ove dve vrste nacionalizama, ali psihološki faktori su takođe važni, smatra Kon. Kada su „Istočni nacionalisti” videli da ideologija koju su uvezli sa Zapada ne funkcioniše tako dobro kao u tim zemljama, to je „povredilo ponos domaće obrazovane klase” i proizvelo „kompleks inferiornosti” (Kohn 1945, 165).

Mišljenje koje zastupa Lea Grinfeld (Greenfeld 1992) o različitim nacionalizmima pripada istom rodu kao Konovo, mada je ono izraženo na

¹ U literaturi se često koristi izraz „tipovi”, što implicira diskontinuitet među nacionalizmima. Ipak, ja koristim izraz „jednodimenzionalnost” da nagovestim realističniju pretpostavku da nacionalizam može biti manje ili više „etnički” ili „građanski”.

² Prema jednoj temeljnije razrađenoj klasifikaciji i opisu, zajednički element za oba nacionalizma je upravo „revolucionarna sila usmerena na prenos suvereniteta sa vladara na narod”, koja je u oba slučaja egalitarina, antiklerikalna i ustavna (Sugar 1969).

još ekstremniji način. Ona smatra da je individualistički, liberalni, i građanski nacionalizam izmišljen u Engleskoj, a zatim je bio izvezen širom sveta. Engleska je služila kao model kako uspešnog nacionalizma tako i modernizacije. Međutim, vrlo je mali broj budućih nacija bio dovoljno sofisticiran da adekvatno razume ideju nacionalizma onako kako je zamišljena i praktikovana u Engleskoj (SAD je jedan od samo nekoliko uspešnih izuzetaka). Umesto da shvate da je ključna tačka u nacionalizmu *suverenitet* naroda (što znači demokratizacija i redistribucija političke vlasti nadole), „Istočnjaci” su mislili da se nacionalizam odnosi na *jedinstvenost* suverenog naroda (Greenfeld 1992). Rezultat je bio da se u Istočnoj Evropi kao i drugde, razvio kolektivistički, etnički nacionalizam, razdvojen od demokratskih sastojaka. Osim ove „semantičke greške” u presađivanju ideje nacionalizma iz Engleske, psihološki faktori su bili od presudne važnosti, kao i u Konovom viđenju. Grinfeldova označava ovaj psihološki element kao *ogorčenje* (*le ressentiment*), tj. „psihološko stanje koje je posledica potisnutih osećanja zavisti i mržnje”, što „podstiče partikularistički ponos i ksenofobiju” kod „Istočnih” nacionalizama.

Tragovi ovakvog razmišljanja se mogu takođe naći i u Gelnerovom shvatanju nacionalizma (Gellner 1994, 1983), mada u umerenijoj formi. Na primer, Gelner u svojoj priči o četiri vremenske zone u Evropi opisuje tip iz „treće zone” kao posebno sklon nasilju i brutalnosti (1994, 30), kao da nasilje ispoljava samo jedna strana u konfliktu. U svom imaginarnom primeru „Ruritanaca” iz Megalomanije, Gelner takođe sugerise da je osećanje inferiornosti pokretačka sila manjinskog nacionalizma.

Sa gledišta ovog rada, treba primetiti tri pretpostavke implicitne u prikazanim teorijama. Prva pretpostavka se odnosi na jednodimenzionalnost nacionalizma. Pretpostavlja se da je nacionalizme moguće porediti po jednoj dimenziji, tj., stepenu „građanstvenosti” i „demokratičnosti”. Pojedini autori povezuju ovu misao sa idejom progresivnog istorijskog razvoja. To bi značilo da položaj neke nacije na toj dimenziji odgovara stepenu razvoja, ili zaostalosti, i u drugim društvenim, političkim i intelektualnim sferama (ovo se naročito primećuje kod Kona i Grinfeldove). Druga implicirana pretpostavka, zbog koje ova vrsta teoretisanja naročito podseća na stereotipije, se odnosi na unutrašnju homogenost nacionalizama. Engleski nacionalisti, na primer, su predstavljeni kao da su svi međusobno slični, ali potpuno različiti u poređenju sa, recimo, Gelnerovim Ruritanskim nacionalistima. U daljem toku ovog rada će se te dve prikrivene ali vrlo važne pretpostavke kritički preispitati. Etiketiranje nekog nacionalizma kao građanskog ili etničkog podrazumeva takođe i *vremensku stabilnost* njegovog karaktera. To sugerise da je, na primer, engleski nacionalizam bio konstantno „građanski” tokom poslednja dva veka. Pretpostavka o nepromenljivosti karaktera nacionalizma će takođe biti kritički razmotrena.

Jedna od bitnih metodoloških teškoća u ocenjivanju prikazanih teorijskih pozicija je da je često nedovoljno jasno šta se misli kada se, na primer, kaže da je „Zapadni nacionalizam” građanski, inkluzivan, ili demokratski. To može biti shvaćeno u smislu da postoji poseban nacionalistički pokret koji se odlikuje uniformno „građanskim” shvatanjem nacionalizma. To takođe može značiti da vladajuća politička elita ima takve poglede, ili da su pojedini značajni intelektualci izrazili takva uverenja. To se takođe može odnositi i na zakonske propise koji se odnose na sticanje državljanstva. To može značiti i odsustvo etničkih sukoba, bilo uopšte, bilo onih podržanih od strane države i nacionalističkih vođa, ili spontanijih masovnih sukoba. Štaviše, to može značiti i da većinu pripadnika neke nacije karakterišu stavovi koji bi se mogli opisati kao „građanski nacionalistički stavovi”.

Shvatanje nacionalizma kao homogene, jednodimenzionalne, i vremenski stabilne ideologije se može opovrgnuti prikazivanjem dve vrste dokaza. Jedno se odnosi na evidenciju o različitim političkim, intelektualnim, institucionalnim i drugim tradicijama *unutar* „Istočnog” i „Zapadnog” nacionalizma. Tu takođe može i da se doda ukazivanje na promenljivost karaktera nacionalizma tokom vremena. Empirijska analiza nacionalnih stavova rasprostranjenih u populaciji je druga vrsta dokaza. Ovaj rad predstavlja jednu komparativnu analizu strukture nacionalističkih stavova u Mađarskoj i Srbiji, država u kojima, prema autorima kao što su Kon, Grinfeld i Gelner, već odavno uspeva samo etnička vrsta nacionalizma.

*TRADICIJE SA VIŠE LICA:
NACIONALIZMI MOGU BITI I ETNIČKI I GRAĐANSKI*

Podela nacionalizama na građanske i etničke je često zasnovana na istorijskom istraživanju raznih subjektivno izabranih slučajeva i izvora. Ova praksa može biti sporna po mnogim osnovama. Na primer, kada se radi o analizi intelektualnih tradicija, izabrani „uzorak” nacionalnih ili nacionalističkih autora je često vrlo subjektivan. Sa druge strane, takođe je čest slučaj da se intelektualnim i drugim tradicijama koje ne vode poreklo iz zapadne Evrope pristupa sa vrlo površnom pažnjom. Srećom, postoje autori koji su razvili raznovrsnije opise različitih nacionalizama.

Majkl Man (Mann 1992) je svoju definiciju nacionalizma uključio i etnocentrične i etatističke elemente, i stoga je mogao da utvrdi etnocentrične elemente i u, na primer, engleskom nacionalizmu. Prema ovom autoru, u 18-tom veku Englezi su opisivali sebe u odnosu na Francuze, kao, na primer, iskrenije, otvorenije, vrednije, dok su osobine dekadentnosti i lenjosti pripisivane Francuzima (str. 152). Jedna od

uobičajenih tvrdnji iz tog doba je, recimo, da „moralna vrlina Engleske leži u kvalitetima njenog 'naroda'” (str. 153).³ Što se tiče jednakosti i ravnopravnosti, Man je preformulisao samo-dopadljivu tvrdnju engleskih nacionalista da „moć počiva u *narodu*”, u smislu da „moć počiva kod *imućnog* naroda” (str. 153). Po njegovim rečima, „Britanijom je upravljala ... klasna nacija”⁴ (str. 154). Ovo sugerise da je engleski nacionalizam, čak i ako je bio etnički uključiv, pored široko prisutnog etnocentrizma bio isključiv po klasnom smislu, i da je, dakle, bio demokratski u vrlo specifičnom, iz današnje perspektive ograničenom, smislu.

Man takođe tvrdi da su krajem 18. veka u Francuskoj takođe postojali malograđanski radikali i kulturološki nacionalisti (Mann 1992, 151), a ne samo građanski nacionalisti. Na sličan način Smit (Smith 1991) govori o „puritanskom etničkom nacionalizmu” u Britaniji. Američki nacionalizam takođe sadrži elemente ksenofobije, etnocentrizma i rasizma. Josiah Strong može biti citiran kao primer. On je tvrdio 1885.-te da je „misija Anglo-saksonske „rase” da donese ideale građanskih sloboda i duhovnog hrišćanstva narodima u udaljenim delovima sveta”. Iako je ovakav stav „inkluzivan”, on istovremeno podrazumeva ekspanziju i dominaciju nad drugima, na osnovu pretpostavljene superiornosti, tj., to je jasan primer etnocentrizma. Konačno, nije jasno kako je istorija robovlasništva i segregacije kompatibilna sa tradicijom „demokratskog” i „građanskog” nacionalizma.

„Istočni” nacionalizam se često optužuje zbog navodno nasilnog karaktera. Međutim, pojedini autori (Mann 1992, 1995) povezuju nasilje nacionalizma sa političkim faktorima, a ne geografskim i etničkim. Po Manu, nasilni karakter državno-subverzivnih nacionalističkih pokreta je pod velikim uticajem autoritarnog i represivnog karaktera *centralnih vlasti*, a ne toliko pod uticajem pretpostavljenog etničkog karaktera određene nacionalne tradicije. Manovo mišljenje bi izgledalo očigledno kada se ne bi tako često zaboravljalo da se nacionalizam odnosi pre svega na redistribuciju političke moći. Agresivnost sa kojom oni koji žele da osvoje političku vlast ulaze u sukob je u vezi sa spremnošću nosilaca vlasti da koriste nasilje za odbranu postojećeg stanja. Iz istog razloga, tj. zato što je predstavljala političku promenu koja nije bila dobrodošla od strane vlasti, Francuska revolucija je bila jedna nasilna istorijska epizoda uprkos „građanskom” karakteru francuskog nacionalizma.

Jedan od uzroka problematičnog razlikovanje između Zapadnog i Istočnog nacionalizma, kao u slučaju Grinfeldove, dolazi usled

³ Doduše, bilo je sporno ko se kvalifikuje kao narod u političkom smislu. Na primer, 1832. godine je samo oko 20-25 % muškaraca imalo pravo glasa u Engleskoj (Mann 1992, 153).

⁴ “Britain was ruled by ... a class-nation” (Mann 1992, 154).

nerazdvajanja etničke i demokratizujuće dimenzije nacionalizma (demokratizacija u smislu preraspodele dela vlasti sa viših na niže slojeve). Ako se te dve dimenzije shvate kao nezavisne, kao na Dijagramu 1, slika postaje jasnija. Prema ovom modelu, etnička dimenzija se odnosi na značaj etničkih komponenti, dok se dimenzija demokratičnosti odnosi na zahtev za veću političku participaciju nižih društvenih slojeva. Pristalice podele na Istočni i Zapadni nacionalizam bi grupisale sve Zapadne nacionalizme u demokratsku/građansku četvrtinu, dok bi Istočne verovatno smestili u etnički i nedemokratski kvadrant. Ipak, stvarnost izgleda složenija.

	DEMOKRATSKI
Nacionalizmi 1848.	Francuski nacionalizam (idealizovan)
<i>Srpski nacionalizam 1804.</i>	<i>Nacionalizam Pašića</i>
ETNIČKI	GRAĐANSKI
Nemački nacionalizam (standardno viđenje)	Engleski nacionalizam, 18-19. vek
<i>Srpski nacionalizam 1990-tih</i>	<i>Srpski nacionalizam između dva Svetska rata</i>
	NE- DEMOKRATSKI

Dijagram 1. Dve hipotetičke dimenzije nacionalizma sa primerima Zapadnih i Istočnih nacionalizama

Engleski nacionalizam 19-tog veka bi se mogao opisati kao relativno nedemokratski, jer je političko učešće ograničeno isključivo na „imućni” sloj (Mann, 1992). Nacionalizmi 1848-me, kao i poneki antikolonijalni nacionalizmi bi se u načelu mogli smestiti u demokratsku i etničku kategoriju.

Srpski nacionalizam (prikazan u kurzivu) bi mogao poslužiti kao ilustracija istorijskih promena u okviru jedne tradicije. Srpski nacionalizam je počeo kao narodni pokret 1804-te, u vreme kad nije postojala bilo kakva srpska politička elita, tj., bio je demokratski (Sugar 1969), ali takođe i etnički u smislu otpora otomanskoj vlasti. Pašićev nacionalizam sa kraja 19-tog i početka 20-tog veka je bio takođe demokratski i narodni, ali manje etnički određen (Stokes 1990). Između dva svetska rata srpski nacionalizam je bio prilično nedemokratski, vođen

od strane birokratije i buržoazije, ali takođe i građanski, u smislu težnje ka asimilaciji, na primer, Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana iz Bosne. Srpski nacionalizam 1990-tih mogao bi se uzeti kao primer nedemokratskog i etničkog nacionalizma. Naravno, ovaj model ima sličnih problema kao i jednodimenzionalna koncepcija Kona, Gelnera, i Grinfeldove, jer pretpostavlja internu homogenost gde ona ne postoji neminovno. Bez obzora na to, korist od kompleksnijih modela je očigledna, zato što, kako Hall tvrdi (1995), kompleksna realnost mora biti opisana kompleksnim modelima.

Čak i ovaj kratki i površni prikaz raznolikih tradicija u okviru „građanskih” ili „etničkih” nacionalizama pokazuje njihovu izrazitu heterogenost, kako u smislu istovremenog postojanja različitih struja unutar nacionalističkih pokreta, tako i u smislu istorijske promenljivosti.

*Empirijsko istraživanje
o dimenzionalnosti nacionalističkih stavova*

Ako se složimo sa Konorom (Connor 1994, 1993) da je nacionalizam u suštini masovni fenomen, onda je takođe neophodno istražiti karakteristike nacionalističkih stavova kod populacije a ne samo retoriku političke elite. U daljem tekstu, prvo sledi kritički prikaz osnovnih empirijskih nalaza u vezi dimenzionalnosti nacionalnih stavova. Nakon toga sledi uporedna analiza strukture nacionalističkih stavova na osnovu podataka prikupljenih na uzorcima iz Srbije i Mađarske.

U savremenoj literaturi, moguće je razlikovati dva osnovna modela strukture nacionalističkih stavova. Prema jednom, nacionalni stavovi formiraju jedinstvenu kumulativnu dimenziju, dok prema drugom nacionalni stavovi formiraju multidimenzionalnu strukturu.

Kleinpenning i Hagendoorn (1993) su, na primer, razvili model prema kojem se patriotizam, nacionalizam i etnocentrizam mogu poredati prema stepenu odbacivanja spoljašnjih grupa, tj. da se različite forme odbacivanja drugih mogu posmatrati kao stepeni na „jedinstvenoj kumulativnoj dimenziji etničkih stavova” (str. 21). Prema Dekeru i saradnicima (Dekker et al. 2003), nacionalni stavovi formiraju kumulativnu hijerarhiju empirijski različitih stavova, uređenih prema stepenu ekstremnosti. Hijerarhija polazi od nacionalnog osećanja, zatim slede nacionalna naklonost, nacionalni ponos, nacionalni prioritet, nacionalna superiornost, dok je na vrhu nacionalizam.

Na prvi pogled, ovi jednodimenzionalni modeli opravdavaju poređenje nacionalizama (zapravo, moralo bi se raditi o poređenju karakteristika distribucije nacionalnih stavova) prema tome da li su više ili manje „etnički”. Međutim, u isto vreme ti modeli su bazirani na varijansi *unutar* ispitivanih grupa, tj., ovakav pristup podrazumeva internu heterogenost.

U literaturi postoji više modela gde su nacionalni stavovi prikazani kao skupovi manje ili više posebnih dimenzija stavova. Kosterman i Fešbah (Kosterman & Feschbach 1989) su sproveli studiju u SAD-u na *ad hoc* uzorku (N=239) univerzitetskih studenata koji su ispunili upitnik od 120 pitanja u vezi patriotizma i nacionalizma. Cilj je bio da se ispita „multidimenzionalnost patriotskih i nacionalističkih stavova”. Rezultat je bio šest faktora, koji su definisani na sledeći način: 1. Patriotizam, tj. opšta pozitivna evaluacija i osećanje u odnosu na Ameriku; 2. Nacionalizam, tj. stavovi u smislu „Amerika-prvo”, ili Američka superiornost; 3. Internacionalizam, tj. stavovi koji se odnose na međunarodnu saradnju, i globalno blagostanje (str. 264); 4. Građanske slobode; 5. Svetska vlada (*World Government*); i 6. Arogancija, samozadovoljstvo (*Smugness*). Njihova hipoteza o multidimenzionalnosti nacionalističkih stavova u SAD-u je bila potvrđena, kao i posebnost i nezavisnost nacionalističkih, patriotskih i internacionalističkih stavova.

Forbes (1985) je primenio faktorsku analizu na različitim merama nacionalističkih stavova, na uzorcima frankofonih i anglofonih Kanadana. On je zaključio da

„(a) pozitivni stavovi prema sopstvenoj naciji (patriotizam, defanzivni nacionalizam, odanost naciji, itd.) nisu isto što i (b) negativni stavovi prema stranim grupama (ksenofobija, agresivni nacionalizam, šovinizam, itd.), ali „nacionalizam ne treba da bude definisan na takav način da sugerise da su to nezavisne dimenzije varijacije” (str. 135).

Drugim rečima, to znači da su u Kanadi nacionalistički i etnocentrički stavovi povezani ali ne identični stavovi.

Na osnovu istraživanja u Srbiji, Rot i Havelka (1973, 262) su uočili pet oblika nacionalne vezanosti: 1. etnocentrizam (ili isključiva nacionalna vezanost) – isključiva vezanost za sopstvenu naciju i verovanje u njenu izuzetnost i superiornost; 2. nacionalna idealizacija (ili izražena nacionalna vezanost) – naglašavanje značaja nacionalne vezanosti *per se*; 3. podeljena nacionalna vezanost – istovremena vezanost za sopstvenu naciju i za čovečanstvo uopšte, te podrška međunarodnoj saradnji; 4. vezanost za čovečanstvo – isticanje prioriteta povezanosti sa čitavom ljudskom zajednicom umesto uske nacionalne vezanosti; 5. nedostatak bilo kakve nacionalne vezanosti – odbijanje važnosti i vrednosti bilo kakve nacionalne povezanosti. Povezanost između navedenih stavova ukazuje na tendenciju grupisanja u tri šire orijentacije: 1. međunarodna orijentacija, sastoji se od podeljene nacionalne vezanosti i vezanosti za čovečanstvo; 2. nacionalna orijentacija, sastoji se od etnocentrizma i idealizacije nacije i 3. odsustvo nacionalne orijentacije, koja je u umerenoj negativnoj korelaciji sa nacionalnom idealizacijom i u pozitivnoj sa povezanošću sa čovečanstvom. Đurić (1980) je kasnije potvrdio prethodne rezultate, ali se

pokazalo da različiti oblici nacionalne vezanosti konvergiraju ka dve dimenzije na višem nivou, imenovane kao međunarodna i etnocentrička orijentacija.

Ovaj kratki pregled relevantnih studija omogućuje nam sledeće generalizacije: 1. Etnički/nacionalni stavovi su višedimenzionalni, višestruko je potvrđena egzistencija dimenzija (etnocentričkog) nacionalizma, patriotizma i internacionalizma; 2. pojedine od opisanih dimenzija pokazuju relativnu stabilnost tokom vremena i u različitim društvima; i 3. primetna je tendencija da primarni faktori konvergiraju ka opštijem faktoru nacionalnih stavova.

Dva predstavljena empirijska modela (jedna kumulativna dimenzija, i nekoliko više ili manje povezanih dimenzija) se mogu smatrati kao kompatibilni, pre nego međusobno isključivi. Tome u prilog govore i uobičajene korelacije između specifičnih nacionalnih stavova. Ono što je zanimljivo primetiti je da varijacije u broju, karakteru i međusobnoj povezanosti različitih nacionalnih stavova mogu biti korisan izvor informacija o vezi između individualnih stavova i društveno političkih procesa.

Uporedna analiza broja, sadržaja i međusobnog odnosa dimenzija nacionalnih stavova na uzorcima iz Mađarske i Srbije je zasnovana na ovoj logici, i prikazana je u narednom poglavlju.

STRUKTURA NACIONALISTIČKIH STAVOVA U MAĐARSKOJI SRBIJI

Empirijski deo ovog istraživanja se odnosi na razlike i sličnosti u latentnoj strukturi nacionalnih stavova na uzorcima iz Segedina u Mađarskoj i iz Subotice. Ovo je prvenstveno deskriptivna studija i zasnovana je na komparaciji izolovanih faktora. Rezultati treba da pomognu u proceni pretpostavke o jednodimenzionalnosti i unutar-nacionalnoj homogenosti nacionalističkih stavova.

Metod

Analiza je zasnovana na skali nacionalizma od 17 tvrdnji (vidi Tabelu 2). To je skala Likertovog tipa, sa šest mogućih stupnjeva ne/slaganja sa svakom tvrdnjom. Odgovori su tako dati da niži brojevi odgovaraju većem prihvatanju. Ovo je važno zapamtiti zbog tumačenja smera značajnih korelacija. Skala nacionalizma je bila jedan od nekoliko instrumenata primenjenih u širem istraživanju, koje je obuhvatilo dva prigodna uzorka od oko 400 ispitanika. Radi se o srednjoškolicima i studentima iz Subotice i iz Segedina u Mađarskoj. Prikupljanje podataka je sproveo Centar za socijalna istraživanja iz Subotice.⁵ Anketiranje je obavljeno tokom jeseni 1992. godine, dakle, u jeku nacionalističke mobilizacije na prostoru bivše Jugoslavije.⁶

Uпитnici su bili dati u toku redovnih časova i njihovo popunjavanje je trajalo približno 40 minuta. Osigurana je potpuna anonimnost za ispitanike. Kasnije analize su pokazale da su uzorci slični u odnosu na većinu socijalno-demografskih varijabli. Ispitanica je u Mađarskom uzorku bilo 62%, a u Subotičkom 57.5%. Prosečna starost ispitanika iz Segedina je 18.8 godina, a iz Subotice 18.5. Mađarski uzorak je nacionalno homogen, dok se uzorak iz Subotice sastoji od šest nacionalnosti, sa relativnom većinom (42%) etničkih Mađara. Proporcije nacionalnosti u ovom uzorku odgovaraju proporcijama nacionalnosti u srednjim školama u Subotici.

⁵ Podatke je na analizu nesebično ustupio Dr Zlatko Šram, na čemu sam zahvalan.

⁶ Važno je primetiti da se ovde radi o sekundarnoj analizi podataka. Podaci su sakupljeni za neku drugu svrhu i analizirana skala nacionalizma nije bila konstruisana za problem analiziran u ovom istraživanju. Prema tome, rezultate treba uzeti više kao nagoveštaj određenih veza nego kao konačni dokaz.

Analiza

Srž studije je faktorska analiza skale nacionalizma na oba uzorka. Inicijalna ekstrakcija faktora je izvedena metodom glavnih komponenti. Kriterijum za broj faktora je shri-test, dok su faktori rotirani u Oblimin kosouglu poziciju.

Rezultati

Rezultati su prikazani u nekoliko koraka: prvi korak je faktorska analiza na uzorku iz Subotice. Detaljnije tumačenje faktora sledi nakon rezultata faktorske analize na uzorku iz Mađarske. Analiza se završava interpretacijom i poređenjem rotiranih faktora i njihovih uzajamnih korelacija.

Prema shri testu, izolovano je dva odnosno tri faktora na uzorcima iz Srbije, odnosno Mađarske. Tabela 1 prikazuje karakteristične vrednosti i odgovarajuće procenete objašnjene varijanse.

Tabela 1. Karakteristične vrednosti i objašnjena varijansa izolovanih faktora na dva uzorka

Faktor	Subotica		Segedin	
	Karakteristična vrednost	% varijanse	Karakteristična vrednost	% varijanse
1	8.03	47.2	5.40	31.7
2	1.13	6.7	2.26	13.3
3			1.10	6.5

Rezultati prikazani u Tabeli 1, kao i struktura prvih glavnih komponenti u dva uzorka (GK kolone, Tabela 2), sugerišu sledeće tumačenje:

1. Visok procenat objašnjene varijanse prvom glavnom komponentom ukazuje na postojanje jedne opšte dimenzije koja je u osnovi odgovora na pitanja iz skale nacionalizma u oba uzorka. Međutim, ova dimenzija je mnogo istaknutija na podacima iz Subotice. U oba uzorka sve varijable su u značajnoj korelaciji sa prvom glavnom komponentom, ali zasićenja su generalno veća na uzorku iz Subotice, u opsegu od .78 do .51, dok je na uzorku iz Mađarske opseg od .70 do .42.

2. Ta razlika bi se mogla protumačiti kao rezultat procesa homogenizacije nacionalističkih/etničkih stavova, budući da ova dimenzija odgovara za skoro 50% varijanse više u uzorku iz Subotice (47.2% prema

31.7%). Kvalitativna homogenizacija se odnosi na tendenciju ka jednodimenzionalnosti nacionalističkih stavova. To ne znači da ispitanici imaju slične stavove, to samo nagoveštava da je izvor varijacija u nacionalističkim stavovima homogenizovan.

3. Na uzorku iz Segedina, tri izdvojena faktora objašnjavaju 51.5% celokupne varijanse. Iako je i tu „težina” prvog faktora daleko veća od ostalih, relativna važnost drugih faktora je izraženija nego na uzorku iz Subotice. Dakle, ispitanici iz Mađarske su pokazali izdiferenciraniji odnos prema tvrdnjama iz skale nacionalizma.

4. Redosled varijabli prema visini zasićenja prvom komponentom se razlikuje u dva uzorka (Tabela 2). Ajtemi sa visokim zasićenjem u subotičkom uzorku (13, 3, 6) sugerišu da je ova dimenzija u većoj meri određena identifikacijom osobe sa sopstvenom nacijom ili etničkom grupom. Stoga bi se opšta dimenzija mogla interpretirati kao *opšta etno-nacionalistička orijentacija*, sa naglaskom na nacionalnoj zatvorenosti i isključivosti. Podaci iz Segedina ukazuju na veći uticaj subjektivno doživljenog etničkog/nacionalnog *identiteta* (ajtemi 9, 15, 12) dok su nacionalna zatvorenost i isključivost manje istaknuti (relativno niska zasićenja na ajtemima 3, 4, 5). Dakle, izgleda da kod mađarskih ispitanika primenjena skala meri više neku vrstu „patriotskog” ili „romantičnog” nacionalizma, zbog naglaska na nacionalnim osećanjima i identitetu. Izgleda da je u slučaju Subotičana osnovno osećanje nepoverenje u druge, dok se u drugom slučaju više radi o nacionalnoj identifikaciji i ponosu. Ipak, razlika je mala, i obe dimenzije bi se mogle podvesti pod naziv opšte etno-nacionalističke orijentacije.

Oblimin rotirani faktori: Uzorak iz Subotice

Prvi rotirani faktor (Tabela 2, kolona F1) se sastoji od nekoliko grupa ajtema: jedna izražava identifikaciju sa nacionalnom ili etničkom grupom (ajtemi 13, 12, 15, 10), druga zahteva diskriminatorna prava (11, 17), a treća izražava nacionalnu zatvorenost (3, 5), i verovanje u nacionalnu nejednakost. Izgleda da se faktor može nazvati *etnocentrični nacionalizam*, zato što etnocentrična orijentacija izgleda kao ono što je zajedničko svim pomenutim ajtemima.

Tabela 2. Zasićenja na glavnim komponentama (GK) i rotirani faktori (F1 I F2) u Subotici i Segedinu

Stavke skale nacionalizma	Subotica			Segedin			
	GK	F 1	F 2	GK	F 1	F 2	F 3
1 Besmislena je tvrdnja da su sve nacije jednake. Neki narodi su više a neki manje časni.	.57	.66		.55			.63
2 Biti bez nacije je isto kao i biti bez porodice.	.71		-.64	.58		-.80	
3 Nije dobro biti previše otvoren prema drugim nacijama.	.68	.73		.45			.72
4 Svaka nacija treba da živi u sopstvenoj državi.	.63		-.36	.44			.71
5 Nacionalno mešoviti brakovi su osuđeni na propast.	.69	.55		.42			.65
6 Jedna od važnih stvari koju deca treba da nauče u školi je da vole svoju naciju.	.73		-.74	.57		-.86	
7 Osećaj nacionalne vezanosti je jedno od najvrednijih osećanja koje čovek može da doživi.	.70		-.99	.54		-.82	
8 Treba biti uzdržan i oprezan prema drugim nacijama, čak i kada se predstavljaju kao prijatelji.	.75		-.51	.56			.62
9 Čovek treba da poštuje svoj narod i njegovu tradiciju.	.74		-.75	.70		-.49	
10 Sva velika dela su inspirisana nacionalnim osećanjima.	.64	.51		.52	.48		
11 U našoj državi, naša nacija treba da ima prednost pri zapošljavanju.	.75	.75		.58	.36		
12 Čovekove najvažnije karakteristike proizilaze iz njegove nacionalnosti.	.68	.75		.63	.38		
13 Čovekova sudbina je jednaka kao i sudbina njegovog naroda.	.75	.67		.58		-.56	
14 Obnavljanje nacionalnih ideala je naš najvažniji zadatak.	.78		-.60	.70		-.65	
15 Postavljanje naše nacije iznad ostalih nije ništa zlo, to je samo jedan izraz ljubavi prema narodu.	.69	.54		.61	.52		
16 Nacionalne interese treba uvek staviti ispred ličnih.	.64		-.65	.55		-.57	
17 Nacionalna većina treba uvek da ima veća politička prava u odnosu na manjine.	.51	.68		.48	.65		

Primedba: Prikazana su zasićenja viša od .30.

Drugi faktor se sastoji od dve grupe varijabli. Tvrdnje 7, 6, 2, 9, 16, i 14 izražavaju pozitivna osećanja i vezanost za naciju, a ajtemi 8 i 4 zatvorenost ili isključivost. Ipak, prva grupa stavki je brojnija i koeficijenti su viši, tako da su predložena alternativna imena za ovaj faktor *romantični nacionalizam* ili *nacionalna privrženost*.

Visoka korelacija između dva faktora ($r=-.64$) sugerise da u velikoj meri imaju zajedničku podlogu, verovatno opštu etno-nacionalističku orijentaciju (negativan znak je zbog negativnih projekcija ajtema na Faktor 2). Ovi rezultati sugerisu da je u ovom uzorku etnocentričan, isključivi nacionalizam u velikoj meri povezan sa, po svoj prilici benevolentnijim, romantičnim nacionalizmom.

Oblimin rotirani faktori: Uzorak iz Segedina

Prvi faktor je prilično jasan i može se interpretirati ili kao *etnička/nacionalna diskriminacija* ili kao *etnocentrizam*. Drugi faktor je definisan ajtemima koji izražavaju pozitivnu vezanost i osećanja prema sopstvenoj naciji i njenoj tradiciji, prema važnosti nacionalnog identiteta i neophodnosti da se podrže nacionalni interesi. Faktor je sličan drugom faktoru iz subotičkog uzorka i označen je na isti način, kao *romantični nacionalizam*, ili alternativno, *pozitivna nacionalna povezanost*. Treći faktor je takođe jasno definisan, i izražava razne zahteve za nacionalnu zatvorenost i isključivost. Otuda je nazvan *nacionalna zatvorenost*. Ispitanici sa visokim skorovima na prvom faktoru (diskriminacija) bi verovatno bili skloni da podrže otvorenu diskriminaciju, oni sa visokim skorovima na trećem faktoru bi se izgleda zadovoljili samo izbegavanjem kontakta sa drugim nacijama.

Korelacije između faktora na uzorku iz Segedina (Tabela 3) su značajne, mada umerenog intenziteta. Očigledno je da je tendencija ka formiranju opštije dimenzije prilično slabije izražena na ovom uzorku.

Tabela 3. Korelacije između faktora nacionalizma na uzorku iz Segedina

	Faktor 1 <i>Etnička/nacionalna diskriminacija</i>	Faktor 2 <i>Romantični nacionalizam</i>
Faktor 2 <i>Romantični nacionalizam</i>	-.21**	
Faktor 3 <i>Nacionalna zatvorenost</i>	.32**	-.27**

** $p < .01$.

Rezultati utvrđeni na segedinskom uzorku bi se mogli sumirati u nekoliko tačaka: hipoteza o multidimenzionalnosti nacionalnih stavova je potvrđena; utvrđene su tri relativno nezavisne dimenzije stavova; nalazi su u skladu sa rezultatima u razmatranim studijama sprovedenim u drugim državama.

Mada postoje neke sličnosti između faktora u dva uzorka, postoje i važne razlike. Na uzorku iz Subotice je izolovano dva faktora, dok je u Mađarskom tri. Korelacije između faktora iz Srbije su više. Rezultati na subotičkom uzorku jasno ukazuju na spajanje ili konvergenciju etnocentričkih i romantičkih nacionalističkih stavova. Prvi izolovani faktori u oba uzorka sadrže etnocentričke elemente, ali u uzorku iz Srbije to je više odraz identifikacije sa sopstvenom nacijom, dok je u uzorku iz Mađarske veći naglasak na diskriminaciji.

Faktorska analiza je u ovoj studiji korištena u svrhu „identifikacije verodostojnih dimenzija individualnih razlika” (Powell and Royce 1981, 819). Identifikovane verodostojne dimenzije individualnih razlika u nacionalnim stavovima su se pokazale kao donekle različite u dva uzorka. Osnovna kvalitativna razlika bi se mogla podvesti pod pojam konvergencije faktora, što „se odnosi na spajanje dva ili više ranije nezavisnih faktora” (Powell and Royce 1981, 820). Ovakvo tumačenje te fuzije faktora i kvalitativne homogenizacije nacionalističkih stavova na uzorku iz Srbije je bazirano na sledećim rezultatima:

1. Veće uzajamne korelacije među ajtemima u uzorku iz Srbije (matrica interkorelacija ajtema nije prikazana, ali je dostupna kod autora).

2. Razlike među uzorcima u apsolutnoj i relativnoj veličini karakterističnih vrednosti.

3. Broj i struktura Oblimin faktora: u subotičkom uzorku su izdvojena dva jako povezana faktora, a u mađarskom uzorku tri relativno nezavisna faktora.

Izgleda da su se tokom vremena, kako su eskalirali međuetnički sukobi u bivšoj Jugoslaviji, izgubile fine razlike između nacionalističkih stavova, i da su se stavovi u populaciji polarizovali i homogenizovali. Prihvatanje bilo koje nacionalne vezanosti počelo je da znači prihvatanje pojednostavljenog nacionalističkog/etnocentričkog pogleda. Otpor prema prihvatanju etnocentričke orijentacije je sve više značio izbegavanje i negiranje bilo kakvih nacionalnih/etničkih osećanja. Ranije utvrđeni stavovi kao što je patriotizam ili podeljena nacionalna vezanost, kao da su nestali, dok je ostala jedna široka dimenzija etnocentričke/nacionalističke orijentacije.

Prednost ove vrste analize izgleda očigledno u poređenju sa pojednostavljenim podelom na „građanski“ naspram „etničkog” nacionalizma. Pristup ovde prikazan omogućuje finiju analizu, dozvoljava kontekstualizaciju promena nacionalnih stavova, kao i potpuniji i precizniji opis i komparaciju položaja individue ili grupe u odnosu na nacionalnu ideologiju.

ZAVRŠNA DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Najvažniji zadatak ovog rada je da ilustruje empirijsku i teorijsku neadekvatnost podele nacionalizama na „građanski” i „etnički”. Teorijski

deo analize pokazuje da su nacionalistički pokreti, tradicije, ideologije u stvari nehomogeni.⁷ Označiti nacionalizam u zapadno-evropskim zemljama kao „građanski” znači grubo pojednostavljivanje i iskrivljavanje stvarnosti.

Drugi deo analize se bavi problemom dimenzionalnosti nacionalističkih stavova. Pregledane prethodne studije i poređenje strukture stavova među mađarskim i srpskim ispitanicima ukazuje na multidimenzionalnost nacionalnih stavova. Pokazano je da broj i sadržaj dimenzija varira u ovim zemljama. Dok na uzorku iz Subotice može biti prihvatljivo da se upoređuju osobe prema etničko-građanskoj dimenziji nacionalizma (to se odnosi na poređenje osoba *unutar* grupe), na uzorku iz Mađarske to nije slučaj. Relativna nezavisnost tri opisane dimenzije implicira da lični nacionalistički stavovi treba da budu opisani u odnosu na sve tri dimenzije istovremeno.

Brubejkerovi (1996) koncepti „inostrane domovine, nacionalizujućih država, i mobilizovanih manjina”⁸ se mogu koristiti kao pojmovi na makro nivou korisni za razumevanje razlika u strukturi stavova srpskih i mađarskih ispitanika. Na taj način se može i ilustrovati analitička korisnost diferenciranog i empirijski zasnovanog pristupa nacionalističkoj ideologiji. Na primer, u Mađarskoj, koja je već decenijama „nacionalizovana” država u Brubakerovom smislu, nema naročito akutne pretnje nacionalnom karakteru države, što ostavlja „psihološki prostor” za relativno nezavisne varijacije različitih aspekata nacionalističke ideologije. Sa druge strane, etnički sukobi u Jugoslaviji su postavili etničke Mađare (relativna većina u uzorku) iz Subotice u položaj mobilisane manjine. Ispitanici srpske nacionalnosti su se našli u još složenijem položaju: većina u državi, ali relativna manjina na lokalnom nivou. Dakle, kontekst više nego pogodan za nacionalno-etničku mobilizaciju. Kao posledica ovoga, čitav uzorak, bez obzira na etničku pripadnost bio je u situaciji intenzivne etnifikacije, kako u javnoj tako i privatnoj sferi (Brubaker 1996).

U takvom društvenom i političkom kontekstu, tenzije duž etničkih linija ostavljaju uzan prostor za uticaj drugih faktora na strukturu nacionalnih stavova. Drugim rečima, ispitanici su se našli u „ili-ili” poziciji u pogledu nacionalizma: ili prihvatanje etno-nacionalističke ideologije „u paketu” koji sadrži oba elementa: romantični i etnocentrični, ili odbaciti ih oba zajedno. Kao rezultat toga, prethodno nezavisni stavovi naginju ka jednoj dimenziji. Poređenje strukture stavova između Srba i etničkih Mađara u uzorku iz Subotice (detalji nisu prikazani u radu), po-

⁷ Taj deo analize može se tumačiti i kao razrada Brubejkerove šeste tačke u njegovim *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism* (1997).

⁸ “External homeland, nationalising states and mobilising minorities”.

kazuje njihovu izrazitu sličnost. Izgleda da etničke tenzije u društvu čine strukturu stavova manjine i većine sličnijima.

Pored socioloških aspekata „etnifikacije” političkog prostora (Brubaker 1996), da bi se objasnio ovaj fenomen, a posebno kako socijalni procesi utiču na reakcije pojedinca, potrebno je uzeti u obzir i psihološke faktore. Nalazi Dejkerja i saradnika (Dijker et al. 1996) mogu poslužiti u svrhu povezivanja socijalnih i psiholoških procesa. Prema njihovim istraživanjima, oni „aspekti odnosa među grupama koji potencijalno mogu izazvati emocije ... imaju veliku šansu da postanu centralni i motivaciono relevantni elementi grupnih stereotipa” (str. 313). Drugim rečima, etnički konflikti provociraju snažne emocionalne reakcije, koje vode ka intenzivnoj „etnifikaciji” i polarizaciji prethodno heterogenih nacionalnih stavova.

Da bi se ispitala te pretpostavke o vezi između socio-političkih procesa i strukture nacionalističkih stavova bilo bi zanimljivo da se urade slične analize na podacima prikupljenim nakon političkih promena u Srbiji 2000. godine. Noviji period bi trebalo da se odlikuje povećanjem raznolikosti nacionalnih stavova.

Što se tiče „psihološke” hipoteze o kompleksu inferiornosti kao osnovi etničkog, tj. Istočnog nacionalizma (Kon, Grinfeld), izgleda da ona ipak nije sasvim bez osnove. Međutim, kompleks inferiornosti verovatno igra sličnu ulogu kako u Istočnom tako i u Zapadnom nacionalizmu, i možda bi mogao poslužiti objašnjenju individualnih razlika u etnonacionalističkim stavovima, ali teško kao osnova za upoređivanje grupa. U svakom slučaju, ta hipoteza je otvorena za empirijsko testiranje, barem što se tiče savremenih nacionalizama. Inače, pripisivanje osećanja inferiornosti grupama moglo bi se interpretirati kao izraz verovanja u superiornost neke druge grupe tj., kao izraz etnocentrizma i predrasuda.

Argument predstavljen u ovom radu ima dva aspekta: pozitivan i negativan. Pokazano je da nije prikladno konceptualizovati nacionalizam kao homogeni pokret ili ideologiju i da nacionalizme ne treba porediti samo po jednoj dimenziji, kao u slučaju upoređivanja „Zapadnih” i „Istočnih” nacionalizama. Ovakav pogled na nacionalizam podseća na kognitivne procese uključene u stereotipiziranje, i zaslužuje kritički pristup. Među-kulturna poređenja nacionalističkih stavova (i nacionalizama) treba zato da se sprovede na osnovu više od jedne dimenzije. Ali, čak i ako se uzme u obzir multidimenzionalnost, heterogenost u okviru nacionalističkih stavova i pokreta, tj., postojanje značajnih individualnih razlika, ne sme se prevideti.

Što se tiče pozitivnog aspekta argumenta, pokušano je da se pokaže analitička korisnost izdiferenciranijeg pogleda na nacionalizam, baziranog na skupu empirijski zasnovanih i teorijski smislenih koncepata. Posebna prednost ovog pristupa može biti mogućnost povezivanja sociopsiholoških i socioloških teorija, te mikro i makro procesa na smisleni način.

LITERATURA

- Brubaker, Rogers. 1997. Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, edited by John A. Hall, 272-306. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ceobanu, Alin M. and Xavier Escandell. 2008. East is West? National feelings and anti-immigrant sentiment in Europe. *Social Science Research* 37(4): 1147-1170.
- Connor, Walker. 1994. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Connor, Walker. 1993. Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond. *Ethnic and Racial Studies* 16(3): 373-389.
- Dekker, Henk, Darina Malova and Sander Hoogendoorn. 2003. Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology* 24(2): 345-376.
- Dijker, Anton J., Willem Koomen, Henriëtte van den Heuvel and Nico H. Frijda. 1996. Perceived antecedents of emotional reactions in inter-ethnic relations. *British Journal of Social Psychology* 35(2): 313-329.
- Ђурић, Ђорђе. 1980. *Психолошка структура етничких ставова младих*. Филозофски факултет, Нови Сад.
- Forbes, Hugh D. 1985. *Nationalism, Ethnocentrism and Personality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gellner, Ernest. 1994. Nationalism and the International Order. In *Encounters with Nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalisms*. New York: Cornell University Press.
- Greenfeld, Liah. (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, John A. 1995. Nationalisms, Classified and Explained. In *Notions of Nationalism*, edited by Sukumar Periwali. Budapest: CEU Press.
- Hjerm, Mikael. 2003. National Sentiments in Eastern and Western Europe. *Nationalities Papers* 31(4): 413-429.
- Jones, Frank L. and Philip Smith. 2001a. Individual and Societal Bases of National Identity. A Comparative Multi-Level Analysis. *European Sociological Review* 17(2): 103-118.
- Jones, Frank L. and Philip Smith. 2001b. Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns. *Journal of Sociology* 37(1): 45-63.
- Kleinpenning, Gerard and Louk Hagendoorn. 1993. Forms of Racism and the Cumulative Dimension of Ethnic Attitudes. *Social Psychology Quarterly* 56(1): 21-36.
- Kohn, Hans. 1945. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan. Reprinted in John Hutchinson and Anthony D. Smith (1994). *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kosterman, Rick and Seymour Feshbach. 1989. Toward a Measure of Patriotic and Nationalistic Attitudes. *Political Psychology* 10(2): 257-274.
- Mann, Michael. 1995. A Political Theory of Nationalism and Its Excesses. In *Notions of Nationalism*, edited by Sukumar Periwali. Budapest: CEU Press.
- Mann, Michael. 1992. The emergence of modern European nationalism. In *Transition to Modernity: Essays on power, wealth and belief*, edited by John A. Hall and I. C. Jarvie, 137-165. Cambridge: Cambridge University Press.
- Royce, Joseph. R. and Arnold Powell. 1981. An overview of a Multifactor-System Theory of Personality and Individual Differences: I. The Factor and System Models and the Hierarchical Factor Structure of Individuality. *Journal of*

- Personality and Social Psychology* 41(5): 818-829.
- Рот, Н. и Хавелка Н. 1973. *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*. Београд: Институт за психологију.
- Shulman, Stephen. 2002. Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism. *Comparative Political Studies* 35(5): 554-585.
- Smith, Anthony. D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Stokes, Gale. 1990. *Politics and Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Sugar, Peter F. 1969. External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism. In *Nationalism in Eastern Europe*, edited by Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, 3-54. Seattle, WA: University of Washington Press.

Bojan Teodosijević, Institute of Social Sciences, Belgrade

DIMENSIONS OF NATIONALISM: STRUCTURE OF NATIONALIST ATTITUDES IN TWO CITIES IN HUNGARY AND SERBIA

Abstract

Nationalism is often described as internally homogenous, unidimensional, and stable ideology, distinctively specific for certain groups (nations), as expressed in the familiar distinction between the 'Eastern' and 'Western' nationalism. The paper critically examines to what extent such generalizations are theoretically and empirically justified. The empirical analysis deals with the comparison of the number, content, and interrelationships of nationalist attitude dimensions, based on samples from Hungary (Szeged) and Serbia (Subotica). The results show that nationalist attitudes are multidimensional, and that the number and content of the dimensions varies in two countries. In the Serbian sample, the dimensions of romantic nationalism and ethnocentric nationalism tend to converge into a single nationalist-ethnocentric dimension. National attitudes in Hungary can be described along three dimensions: national discrimination, romantic nationalism, and national 'closedness'. The implications of the obtained results for theorizing nationalism are also discussed.

Key Words: nationalism, attitudes, ideology, Serbia, Hungary.